

GULYÁS ADRIENN

Oktatható-e a műfordítás?

Cette réflexion tourne autour de la question de savoir si la traduction littéraire peut être enseignée dans le cadre d'une formation universitaire et, si oui, que peut-on transmettre du métier du traducteur littéraire dans un tel cadre ? Selon l'auteure, le métier du traducteur littéraire requiert du talent pour l'interprétation ainsi que pour la rédaction des textes, une sensibilité que l'on peut développer ou affiner mais que l'on ne peut pas s'approprier par l'enseignement ou la pratique. Il existe, en revanche, tout un savoir-faire philologique et linguistique, des stratégies pour mieux comprendre et interpréter un texte que l'on peut inculquer dans le cadre d'une formation universitaire. On peut enseigner et apprendre une éthique professionnelle et le besoin de toujours vouloir améliorer son travail. Les étudiants en traduction littéraire ont également la chance de discuter de leurs choix avec leurs professeurs et de recevoir le feedback de ces derniers pendant toute la durée de leurs études.

Egyre több magyar egyetem kínál fordítói diplomát vagy specializációt különböző szintű képzéseiben. Egy angolszakos hallgató alapszakon választhat például fordítás szakirányt, és hallgathat szak- és műfordítás órákat. De a műfordítás jelen van a mesterszakok, szakirányú továbbképzések, sőt, doktori iskolák repertoárjában is. A Károli Gáspár Református Egyetem szak- és műfordítói szakirányú továbbképzésének oktatójaként azonban azt tapasztalom, hogy a jelentkezők elenyésző hányada választja a műfordítói szakirányt, valószínűleg praktikus okokból, hiszen a szakfordításra jóval nagyobb a piaci igény, és a szakfordítás jóval kifizetődőbb is, mint a műfordítás, amely megítélésem szerint a jóideje stagnáló honoráriumok miatt inkább számít passzióknak, mint megélhetésnek. Ebben az esszében azt a kérdést járom körül, hogy mit tud az egyetemi képzés nyújtani annak a viszonylag kevés hallgatónak, aki mégis elhivatottságot érez a műfordítás iránt. Egyáltalán, tanítható-e a műfordítás?

A kérdésre nem lehet határozott igennel vagy nemmel válaszolni. A műfordítás bizonyos elemei, amelyekre a későbbiekben bővebben kitérek, nagyon is taníthatók, de a hallgatók szöveg iránti fogékonysága, stílusérzéke, íráskészsége, nyelvi kreativitása – márpedig ezek, műfordításról lévén szó,

kulcsfontosságú készségek – adottak, és gyakorlás vagy tanulás útján legfeljebb fejleszthetők, el nem sajátíthatók. A műfordításnál nem elégséges az, ami a szakfordításnál elsődleges szempont, hogy tudniillik a forrásnyelvi szöveg tartalmát hűen visszaadja: a műfordításnak tükröznie kell az eredeti szöveg stílusjegyeit is, még hozzá úgy, hogy az újraalkotott szöveg autentikusnak hasson a célnyelven. A forma és az esztétikum a műfordításnál legalább olyan fontos, mint a tartalom.

Ismerve a magyar felsőoktatás működését és helyzetét, a bölcsészkarok küzdelmét az egyre fogyatkozó hallgatókért, kizártnak tartom, hogy a jelentkezőket e készségek alapján szigorúan szelektálnák a felvételi elbeszélgetéseken. Amit azonban a műfordítói mesterfokozat megszerzéséhez feltétlenül szükségesnek tartok, az a forrásnyelvből szerzett mesterfokozat. Ezt a képzést a hallgató akár a műfordítói mesterfokozattal párhuzamosan is végezhetné, hogy a két képzést egyszerre abszolválja. Fontos azonban, hogy aki műfordításra adja a fejét, behatóan és huzamosabb ideig tanulmányozza annak a nyelvnek az irodalmát, nyelvtanát, amelyről fordítani szeretne, hogy az adott ország kultúráját és történelmét ne is említsem. Ennek a tudásnak a megszerzésére a hároméves alapképzés nem elegendő. Ugyanennél az oknál fogva határozott előny, ha a műfordító-jelölt a célnyelvből, jelen esetben magyar nyelvből és irodalomból is hasonlóan iskolázott, bár igaz, a körülmények ilyenén együttállása ritka.

A bölcsész végzettséghez minden műfordítást oktató intézménynek ragaszkodnia kellene, a tapasztalataim ugyanis azt mutatják, hogy a nem bölcsész végzettségű hallgatók nem ismerik fel olyan biztonsággal a forrásnyelvi szöveg jelentésárnyalatait, regiszterbeli különbségeit, és nem ismerik (hogyan is ismernék?) olyan jól a forrásnyelv szókincsét, nyelvtanát, mint a bölcsészek. Ebből kifolyólag könnyebben fordítanak félre, vagy lendítik ki a szöveget a stílusából egy-egy oda nem illő szóval, kifejezéssel. Míg egy szakfordítónak elég, ha a szakterülete szakszókincsét, az adott szakterület alapvetéseit, működését ismeri, és az idegen nyelvű szöveg tartalmát értelmes magyar mondatokban, az eredeti jelentéshez hűen vissza tudja adni, a műfordításnál nagyon fontos, hogy a fordítónak legyen filológusi vénája és háttértudása: tudatosan tekint a szövegre. Látja a visszatérő motívumokat, kulcsszavakat, érti a kulturális vagy irodalmi utalásokat, kiszólásokat, tudatában van a regiszterváltásoknak, észreveszi a humort, az iróniát, a játékosságot a szövegben, érzi a szöveg ritmusát.

A műfordító szakra jelentkezők körét a bölcsész végzettség teljesülése esetén tovább lehetne szűkíteni a hallgatók szövegtelmezési és szövegalkotási

készségeinek mérésével. Lehetne például a felvételi vizsgán irodalmi szövegeket elemeztetni, és rövid szövegeket íratni a jelöltekkel ugyanarra a témára különböző hangnemben. Ideális körülmények között érdemes volna hasonló szűrőket, alkalmassági tesztek beépíteni a felvételi rendszerbe. Itt kell megjegyezni azt is, hogy legalább akkora szükség volna kiadói szerkesztők, mint műfordítók színvonalas képzésére. Hamarosan egy nagy múlttal és tapasztalattal rendelkező szerkesztői generáció vonul vissza, és tűnik el végleg a könyves világból. Felmérhetetlenül nagy veszteség lesz a könyves szakma számára, ha a tudásukat nem adják tovább a fiatal szerkesztőknek, akiknek a dolgok jelenlegi állása szerint egyedüli iskolájuk a gyakorlat mély vize. Mint a tudományos és a gyakorlati élet sok más területén, a műfordításban és a szerkesztésben sincs hagyománya a felhalmozódott gyakorlati tudás átadásának, az új generációk képzésének.

Mi az tehát, ami egyetemi keretek közt a műfordításból mégis oktatható? Milyen jellegű tudást képes egy egyetemi képzés néhány félév alatt átadni a hallgatóknak? Tapasztalatom szerint ennyi idő alatt elsősorban egyfajta tudatosságot lehet a szövegekkel szemben kialakítani, tudatos hozzáállást az olvasáshoz és az íráshoz, és általában a nyelvhez. A műfordítónak célszerű folyamatos és eleven kapcsolatban lennie mind az idegen nyelvvel és kultúrával, amelyről fordít, mind az anyanyelvének és a saját kultúrájának állapotával, változásaival. Ugyanakkor képes mindkét nyelvet, az azokon történő megnyilatkozásokat a nyelvész és az irodalmár eszköztárával feldolgozni és értékelni. Tudatosan kezeli a nyelvet, mint a fordító eszközét és alapanyagát, tudja, mit és miért úgy ír le, ahogy. Szóválasztását, mondatszerkesztését, központosítását átgondolja, és ha tanácstalan, tudja, milyen megbízható eszközök (szótárak, nyomtatott és internetes források, enciklopédiák, párhuzamos szövegek) állnak rendelkezésére, vagy hogy milyen szakértőhöz forduljon, hogy ezeket a bizonytalanságokat vagy tudásbeli hiányosságokat kiküszöbölje. Nem várható el például, hogy egy műfordító értsen a repüléshez vagy az agysebészethez, de egy vadászpilótáról vagy egy sebészről szóló regény fordítása kapcsán előfordulhat, hogy bele kell ásnia magát egy speciális tudást igénylő terület szakszókincsébe.

Az említett szövegtudatosság kialakításának része az is, hogy a műfordító-jelölt megtanuljon szöveget értelmezni és elemezni, és a bölcsész végzettség itt vitathatatlanul előny. A szöveg megértése minden fordítás alapja, de a műfordításnál nem csak a szavak jelentésének megértéséről, a szöveg stiláris jegyeinek azonosításáról vagy mondatszerkezeteinek elemzéséről van szó. A műfordítás egy mélyebb, ha nem a legmélyebb olvasata a szövegnek: a

műfordítónak azt is látnia kell a szövegben, ami nincs kimondva benne. Meg tudja fejteni a szerző szándékát, rejtett üzeneteit, feltárja a szöveg belső, bekezdéseken, fejezeteken átívelő struktúráját. Tulajdonképpen nemcsak a mondatok értelmét absztrahálja, hanem a szöveget rendező és átható logikát, az író logikáját is. Ráhangolódik egy idegen gondolataira, gondolatmenetére. Ehhez szükséges az a fajta érzékenység vagy filosz véna, amely nem mindenképpen adott, vagy legalábbis nem mindenképpen működik egyformán hatékonyan. Amikor valaki fordít, egyszerre kapcsolódik a részhez és az egészhez, tehát egy szó vagy mondat fordításánál észben és szem előtt kell tartania a mű egészét is.

A szövegértelmezésnél hasznos és szintén tanítható az a reflex, hogy a fordító utánanézz olyasminek is, amit tudni vél. A túlzottan magabiztos attitűd könnyedén tévútra viszi még a gyakorlottabb fordítót is. Régi szövegek fordításánál például kifejezetten káros, ha alapvető szavak fordításánál a modern jelentésüket tekintjük adottnak. Gyakran előfordul az is, hogy a kétnyelvű szótárak, még a nagyszótárak sem adják meg egy szó összes jelentését. A kezdő fordító reflexe ilyenkor az, hogy a kétnyelvű szótárban talált inadekvát jelentések egyikét erőlteti a szövegbe. Némi rutinnal a fordító ilyenkor már tudja, hogy tovább kell keresnie a szónak az adott szövegbe illő jelentését. Vagyis az eredeti szöveg jelentésének megfejtésekor nem egy bizonyos szótár jelentéseit tartja mérvadónak, hanem a kontextusból indul ki.

Franciából fordító műfordítóknak hasznos például a *Trésor de la langue française* online változata (<http://atilf.atilf.fr>), amelyben a szavak ritkább jelentései is szerepelnek. Vannak azonban olyan divat- vagy argószavak, ritka növény- vagy állatnevek, amelyeknek nem szótárakban, hanem csak más, internetes források alapján bukkanhatunk a jelentésére. Az etikus műfordítói magatartásnak része az is, hogy a fordító nem feltételezi az íróról, hogy értelmetlenséget vetett volna papírra, hiszen az író „nem középiskolás fokon” műveli az anyanyelvét, és az a fajta szövegtudatosság, amely a műfordítótól is elvárható, nála hatványozottan van jelen. Vagyis ha a fordító nem érti a szöveget, mindig a saját tudását vélelmezi elégtelennek, és addig kutat a szöveg értelmének felfejtéséhez szükséges eszközök és személyek után, amíg meg nem leli az adott szó, kifejezés kontextusba illő jelentését. Ez a fajta szerénység, vagy nevezzük szakmai alázatnak, olyan szempontból sem elhanyagolandó, hogy a műfordítónak a saját ízlését és stílusát is alá kell rendelnie az íróénak.

Ugyancsak tanítható az önellenőrzés. Mielőtt egy szót vagy kifejezést a műfordító a fordításában felhasználna, utánanézz az adott szó vagy szókapcsolat célnyelvi irodalmi szövegekben való előfordulásainak, kontextusainak. Ehhez

hasznos például a Magyar Elektronikus Könyvtár (<http://mek.oszk.hu>) vagy az Elektronikus Periodika Archívum és Adatbázis (<http://epa.oszk.hu>). Ilyenkor a keresett szó vagy kifejezés idézőjeles alakjai mellé a „mek” és „oszk” vagy az „epa” és „oszk” szavakat beütve a keresőprogramba, feljönnek az adott szó, szókapcsolat előfordulásai az említett adatbázisokból. Szinonimaválasztásnál haszonnal forgatható a Tinta Kiadó *Magyar szókincstár* című kiadványa. A szavak helyesírását például a Magyar Tudományos Akadémia helyesírási tanácsadó portálján tudja ellenőrizni a fordító (<http://helyesiras.mta.hu>), de léteznek olyan oldalak is, amelyeken keresztül közvetlenül szakemberekhez intézheti megválaszolatlan kérdéseit. Ilyen például az E-nyelv Magazin nyelvi tanácsadás rovata (<http://www.e-nyelv.hu/nyelvi-tanacsadas/>), vagy a Nyelv és Tudomány portál Szolgáltatások rovata (<https://www.nyest.hu/szolgáltatások>). Tanítani lehet és kell tehát részint azt, hogy milyen eszközök könnyítik a fordító kutatómunkáját, vagy segítik megoldani a nyelvi, nyelvhelyességi dilemmáit, részint pedig azt a fajta óvatosságot a szövegértelmezésben és a szövegírásban, amely a minőségi fordítás alapja.

Minden fordításnak – így a műfordításnak is – az egyik legnehezebben tanítható és tanulható, mégis leglényegesebb mozzanata a mondat szerkezet „fordítása”. Szándékosan teszem idézőjelbe a „fordítás” szót, hiszen helytállóbb volna újrafogalmazásnak vagy újraírásnak hívni a fordításnak ezt a fázisát. A fordító miután értelmezi és elemzi a forrásnyelvi közlést, amelynek egysége általában a mondat, kivonja a jelentést annak eredeti formájából, mintha ezt egy időre egy nyelven kívüli térbe helyezné, majd ezt a mondhatni abszolút jelentést egy másik nyelv eltérő struktúráiban hívja újra életre. Ez egy rendkívül egyszerűnek tűnő, a gyakorlatban mégis rengeteg fejtörést, kreativitást és egyfajta absztrakciós képességet igénylő feladat. A gyakorlatban ez a következőképpen zajlik: elolvasom és értelmezem a mondatot. Megértem, mit jelent, és felteszem magamnak a kérdést: „de hogy is mondanánk ezt magyarul?” vagy „mit mond ilyenkor egy magyar ember?”. Az elszakadás az idegen szövegtől ebben a fázisban nagyon nehéz (megkockáztatom: lehetetlen), hiszen a forrásnyelvi szöveg szavai, struktúrái, mondatfelépítése még ott visszhangoznak a fejemben, és óhatatlanul befolyásolják a döntéseimet. Mindazonáltal egy gördülékeny, autentikusnak ható célnyelvi szöveg létrehozásához elengedhetetlen, hogy a műfordító elrugaskodjon az eredeti szöveg mondattanától, a forrásnyelv logikájától.

A mondat szerkezet átalakításának vannak mechanikus megoldásai, mint az igésítés vagy az alárendelések jelzős szerkezetté vagy mellérendeléssé való alakítása. Ezeket az „átváltási műveleteket” jól összefoglalja például Klaudy

Kinga *A fordítás elmélete és gyakorlata* című munkájában. Ezek az átváltási műveletek azonban csak korlátozott mértékben segítik a fordító munkáját, nem jelentenek megoldást minden szintaktikai kihívásra, amely egy irodalmi műben a fordító elé kerülhet. Nagyon sok fordítás az érintetlenül hagyott forrásnyelvi mondatszerkesztés miatt marad fordításízű, és néha nehezen értelmezhető a célnyelven. Gyakran nemcsak az kifogásolható, hogy a fordított mondat szintaxisa idegen a magyar mondatszerkesztéstől hanem az is, hogy a forrásnyelvi szöveghez tapadó mondatszerkesztés miatt rossz helyre kerül, és ezért elveszik a magyar mondat hangsúlya, ami pedig főbűnnek számít. Ahhoz, hogy az ilyen, súlyosnak számító hibát a fordító kiküszöbölje, nemcsak elméletben kell tudnia, hogy a magyar mondat leghangsúlyosabb eleme, a fókusz, a mondat elején keresendő, hanem fel kell ismernie az eredeti mondat fókuszát is (mi a mondat legfontosabb közlendője?), amelyet így a magyar mondatban a maga helyére, vagyis az igei állítmány elé tud helyezni.

A szak- és műfordítónak készülő hallgatóimnál, akik többnyire húszas-harmincas éveikben járó emberek, egyre gyakrabban tapasztalom, hogy érzéketlenek a szórend adta lehetőségekre, amelyekkel a magyar mondat jelentését árnyalni tudnák. Sokszor a mondat hangsúlyát is figyelmen kívül hagyják, vagy ha a fókuszt helyesen az ige elé teszik is, a fókusz után álló igekötős igéknél az igekötőt nem vetik hátra. Egyre gyakrabban látni, hogy az angol vagy francia mondat SVO szórendje a magyar szövegben is megmarad. Ha ez a jelenség általánosul, amire van esély, hiszen az olvasók idővel egyre több ilyen fordítással találkozhatnak, elképzelhető, hogy főként angol hatásra a magyarban is egyre gyakoribb lesz az SVO szórend, és szűkülni fog azoknak a többletjelentéseknek a köre, amelyekkel a magyar szórend árnyalni tudja a mondat jelentését. Erre a jelenségre és általában a magyartól idegen mondatszerkesztés folyamatos korrigálására a fordítást oktató tanároknak külön figyelmet kell szentelniük.

Tanítani lehet és szükséges továbbá, és a különböző fordítóképzések jellemzően tanítanak is nyelvhelyességet – helyesírást, központosítást, és kitérnek az idézés szabályaira – ideértve a párbeszéd idézését. A hallgatóknak behatóan meg kellene ismerniük a Word szövegszerkesztő programot és a Word korrektúra programját, amelyet egyre több kiadói szerkesztő használ.

Amit az eddig leírtakon felül egy egyetemi képzés adni tud, az a lehető legtöbb visszajelzés a hallgató által fordított szövegekről. A saját óráimon gyakran jön elő a határok kérdése, vagyis, hogy a fordító mennyire rugaszkodhat el az eredeti szöveg szavaitól, mondatszerkesztésétől. Ez az elrugaszkodás, mint az előbbieken már kifejtettem, előfeltétele egy

gördülékeny, autentikusnak ható célnyelvi szöveg létrejöttének. A bizonytalanság, a határok keresése pedig szükséges velejárója a fordítóvá válás folyamatának, és még jó néhány éven át kíséri a fordítót. Ezért ebben a kísérletező, bizonytalan időszakban nagyon fontos, hogy legyen valaki, aki vezeti a fordítót, alakítja a stílusán, változtatja a megoldásain, és folyamatos visszajelzést ad a döntéseiről. Ez a külső kontroll az évek múltával és az egyre gyarapodó fordítói rutinnal aztán egyrészt interiorizálódik, beépül a fordítói munkába, másrészt a későbbiekben is végigkíséri a fordítót a fordításokat általában elsőként olvasó és ellenőrző szerkesztő személyében. Hallgatói visszajelzések alapján (és ez nemcsak a fordításórákra, hanem az esszéírás órákra is érvényes megállapítás) a diákok minden másnál többre értékelik a szövegekhez fűzött javaslatokat, megjegyzéseket, alternatív megoldásokat, javításokat: ezekből tanulnak a legtöbbet. Az egyetemi fordítóképzéseknek ezért véleményem szerint ez a folyamatos és intenzív kísérés vagy tutorálás és a közös fordítás lehetne az egyik legértékesebb komponensük.

Összegzésképpen azt mondhatnám, hogy a műfordításhoz szükséges tehetség, írói véna, leleményesség és verbális kreativitás nem taníthatók, de a fordítás mint techné, a szövegcsinálás rutinja vagy mestersége igen. Mint minden mesterség, a fordítás is főként gyakorlás útján sajátítható el. Vagyis az egyetemi képzés során a diákoknak minél több lehetőséget kell adni arra, hogy gyakoroljanak, és megoldásaikról minél több visszajelzést kapjanak. Az egyetemi képzés azonban csak arra elég, hogy elindítsa a fordítót a fejlődés útján, az igazi tanulás csak a diploma megszerzésével kezdődik. A frissen végzett fordítók még keveset tudnak arról, hogy mit, miért csinálnak, akkor is, ha ösztönösen jól csinálják. A szövegtudatosságnak és rutinnak azonban más-más fokán áll a kezdő műfordító és az, aki negyven éve fordít. A fordítót minden szöveg újabb és újabb kihívások elé állítja, szakmai, nyelvi tudásának, a világról alkotott nézeteinek bővítésére kényszeríti. Az egyetemi képzés ehhez az élethossziglan tartó tanulási folyamathoz jó alapot adhat. Adhat széleskörű elméleti tudást irodalomról, irodalomtörténetről, nyelvészetről, filológiáról. Adhat biztos nyelvtudást, országismeretet. Adhat eszközöket a fordító kezébe, hogy a majdan felmerülő dilemmáit hogyan oldja meg szakszerűen és etikusan. És nem utolsósorban kialakíthat egyfajta igényességet a műfordítóban arra vonatkozóan, hogy hogyan tárjon fel egy szöveget, hogyan fogalmazza újra a jelentését egy másik nyelv logikája szerint, és hogyan ellenőrizze a lehető legszigorúbb szemmel a saját munkáját.

Bibliográfia

KISS Gábor (szerk.) (2017), *Magyar szókincstár - Rokon értelmű szavak, szólások és ellentétek szótára*, Budapest, Tinta Könyvkiadó.

KLAUDY Kinga (1994), *A fordítás elmélete és gyakorlata. Angol, német, francia, orosz fordítástechnikai példatárral*, Budapest, Scholastica.

Idézett internetes oldalak

E-nyelv Magazin: <http://www.e-nyelv.hu/nyelvi-tanacsadas/> (megtekintés időpontja: 2017. július 10.)

Elektronikus Periodika Archívum és Adatbázis: <http://epa.oszk.hu> (megtekintés időpontja: 2017. július 10.)

Magyar Elektronikus Könyvtár: <http://mek.oszk.hu> (megtekintés időpontja: 2017. július 10.)

Magyar Tudományos Akadémia helyesírási tanácsadó: <http://helyesiras.mta.hu> (megtekintés időpontja: 2017. július 10.)

Nyelv és Tudomány: <https://www.nyest.hu/szolgáltatások> (megtekintés időpontja: 2017. július 10.)

Trésor de la langue française: <http://atilf.atilf.fr> (megtekintés időpontja: 2017. július 10.)

GULYÁS ADRIENN

Károli Gáspár Református Egyetem

E-mail: adrienn.gulyas@gmail.com